УДК 398.22

Г.Р. Хөсәенова

XIX ГАСЫР БАСМА КИТАБЫ «ҖӘҮҺӘР ТАҖ КЫЗ»: ӘСӘРНЕҢ ЖАНР КОМПОНЕНТЛАРЫНА КЫСКАЧА КҮЗӘТҮ

В данной статье представлен общий обзор рассказа «Джаухар таж кыз», хранящегося в отделе рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Татарстан. Автор подчеркивает близость данного рассказа к жанру дастан, наличие в тексте мотивов, свойственных эпосу; определяет идейно-тематику произведения; исследует систему образов. По мнению автора, рассказ «Джаухар тадж кыз» – произведение, которое следует отнести к книжным дастанам.

Ключевые слова: фольклор, литература, кыйсса, дастан, образ, герой, стиль, мотив.

This article provides a general overview of the story “Jauhar tazh kyz” stored in the department of anuscripts and rare books of the National Library of the Republic of Tatarstan. The author emphasizes the proximity of this story to the genre of “dastan”, the presence in the text of motifs peculiar to the epic, defines the ideological theme of the work, explores the system of images. According to the author the story “Jauhar tazh kyz” is a work that should be attributed to the field of folk art and written literature.

Keywords: folklore, literature,kyissa, dastan, image, hero, style, motive.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә гарәп графикасында басылган «Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасы саклана. Басылу датасы 1897 елга карый. Авторы билгесез.

Әлеге кыйсса дастан жанры билгеләрен үз эченә алуы белән кызыклы. Мәгълүм булганча, татар халкының күп кенә эпос-дастаннары башка жанр атамалары белән сакланып калган. Әйтик, «намә», «рисалә», «китаб», «хикәят», «дастан» терминнары уртак жанр буларак каралырга мөмкин булган әсәрләргә карата әйтелеп йөртелгән [Мухаметзянова, https://cyberleninka.ru/article/n/knizhnye-dastany-povolzhskih-tatar-problema-granitsy-zhanrovyh-nazvaniy-v-narodnom-tvorchestve]. Төрле тематикага нигезләнгән дастан текстларының «кыйсса» сүзе белән дә аталган булуы мәгълүм. Ул да – дастан, хикәят кебек, Көнчыгыш әдәби термины. «Татар энциклопедия сүзлеге»ндә аңа билгеләмә түбәндәгечә: «Кыйсса – гарәп сүзе, хикәя, тарихи вакыйга, риваять дигәнне аңлата. Шәрык әдәбияты һәм фольклорында эпик, кайвакытта лиро-эпик жанр. Кыйсса формасы һәм тематикасы белән дастанга якын, китаби һәм фольклор чыганакларына нигезләнә, героик, фантастик, әкияти һәм тарихи эчтәлектәге вакыйгаларны үз эченә ала...» [Татар энциклопедиясе.., 2002, б. 380]. Әлеге билгеләмәне нигез итеп

алып, безнең очракта кыйсса термины дастан төшенчәсе белән күпмедер дәрәҗәдә туры килә дип нәтиҗә ясарга мөмкин.

Әлеге көнгә кадәр татар фольклоры һәм әдәбияты өлкәсендә «Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасына охшаш сюжетлар очравы билгеле булмады, шул сәбәпле, язма ядкәрнең таралуы, вариантлар күплеге турында мәгълүмат бирү шактый кыен эш. Безнең фикеребезчә, сюжетның башка халыклар иҗатында яшәве, сакланып килүе турында шик юк, бары танылу дәрәҗәсе түбән булганлыктан, кыйсса киң таралыш алмаган һәм җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән. Алга таба, әлеге ихтыяҗны истә тотып, әсәрнең вариантларын, төрле телләрдәге версияләрен табу бурычы куела.

Гаять мавыктыргыч сюжетка корылган әлеге кыйсса 15 биттән гыйбарәт. Әсәрдә «Пишәвәр», «Бинәрис» кебек географик атамалар телгә алынганлыктан, вакыйгаларны Пакистан иленең Пишәвәр *(Пишавер)* һәм Һиндстанның Бинәрис *(Варанаси)* шәһәре җирлекләрендә баруын фаразларга мөмкинлек туа.

Кыйсса Пишәвәр шәһәрендә яшәүче Хидыр Фадил исемле патшаның байлыгын бәян итү белән башланып китә. Зур мөлкәткә ия булган бу шаһның бер хәсрәте бар – үзеннән соң калдырырга нәсел дәвамчысы юк. Дөньяга килгән һәр сабыйның кыска гомерле булып, озак тормый үлеп китүеннән зар булган ата белән ананың көннәрдән беркөнне тагын бер балалары туа. Патша барлык вәзирләрен җыеп, «Бу кызыма гомер бирелеп, балигълыкка ирешсә, кызым кемне үзе яратса, һичбер сүз әйтмәстән, шул адәмгә никах итеп бирәм», диеп нәзер әйтеп, балага «Җәүһәр таҗ» дип исем куша. Хидыр Фадилның бу баласы гомерле булып чыга. Җәүһәр таҗ үсеп, 14 яшенә җиткәч, төрле җирлекләрдән, кызны хатынлыкка сорап, яучылар килә башлый. Патша әйткән сүзендә нык тора – кызын бары яраткан кешесенә генә бирәчәге турында җиткереп, яучыларны Җәүһәр таҗ янына җибәрә. Кыз барлык яучыларны да кире кагып, фәкать үз һөнәре булган адәмгә генә никахланачагы турында хәбәр бирә.

Бу заманда Бинәрис шәһәрендә Синан исемле яшь патша яшәгән. Көннәрдән беркөнне ул Җәүһәр таҗга яучы җибәрергә була, тик кыз аларны да элек әйтелгән сүзләр белән борып кайтара. Синан патша кызның «һөнәрле кешегә генә никахланам» дигән сүзен ишеткәч, үзе дә шул шәһәргә юл тота. Пешекче киемнәренә киенеп, Хидыр Фадил патша катына килә. Үзен яхшы пешекче буларак танытып, Җәүһәр таҗ белән никахланып, үз шәһәренә кайтырга юл ала. Синан шаһ бик зирәк, хикмәтле егет булып чыга – патша кызын төрле кыенлыклар аша үткәреп, яңа һөнәрләргә өйрәнергә мәҗбүр итә. Кыйсса ахырында егет «Сафаның[1] кадерен белмәссең дип, сиңа шундый эшләр кылдым» дип, Җәүһәр таҗга үзенең бу гамәлләренең сәбәбен аңлата. Әсәр шул рәвешле тәмамлана.

[1] Сафа – рәхәт.

Кыйссаның атамасы бары Җәүһәр таҗ исеме белән генә йөртелсә дә, әсәрнең төп геройлары – Җәүһәр таҗ кыз белән Синан патша. Бу яктан кыйсса ике төп геройлы романик дастаннарга охшаш. Шулай да әсәрнең тематикасы мондый төр дастаннардан бик нык аерыла. Биредә егет белән кыз арасында булган мәхәббәт хисләренә урын бирелми. Мәхәббәт сюжетына корылган дастаннарда геройлар ярату төшенчәсен тормыш мәгънәсе буларак кабул итсә, «Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасы геройлары тормышка җитди күзлектән карый. Бу геройлар өчен яраткан кешенең тормышка әзерлекле, зирәк булуы бик мөһим. Тормыш иптәшен дә алар нәкъ шушы таләпләрдән чыгып сайлыйлар.

Кыйссаның төп идеясе китапның титул битендә язылган борынгы мәкальдә чагылыш таба:

Мәшәкать чикмәгән адәм – сафаның кадерен белмәс,

Мәшәкать беләдер кем – грифтар улмаян[1] *белмәс* [Кыйссаи Җәүһәр таҗ кыз хикәяте, 1897, б. 1].

Мәгънәсе: гомерен мәшәкать күрми үткәрүче адәм баласы рәхәтнең кадерен аңламас, фәкать күп михнәтләр кичергәнә генә мул, тыныч тормышның кыйммәтен белеп яшәр. Шул сәбәпле, алар, иң элек, бер-берсен кыенлыклар белән сыныйлар.

Кыйссада образлар системасы шактый җыйнак итеп бирелгән. Төп каһарманнарның берсе – Җәүһәр таҗ – этисе Хидыр Фадилнның яклавына сыенып, авырлыклардан имин булып үскән патша кызы. Җәүһәр таҗ һәм Синан шаһның «һөнәр» төшенчәсенә карашлары күпмедер дәрәҗәдә аерыла. Җәүһәр таҗ яучыларны борып җибәрүен түбәндәгечә аңлата: *...бән гаҗәпкә каламын, бу вакытга (вакытта) егетләргә: яучы йибәреп йөриләр, үзләренең һөнәрләре юк, – диде.* Синан шаһ һөнәрнең нәрсәдән гыйбарәт булуын сорагач, кыз: *Алтын каритәгә*[2] *алты артлы ат җигеп, ул егет үзе каритәгә утырып чабып, туры бәнем дворисемә килеп, баскычтан менеп, двориская*[3] *кереп, бәнем янымга килеп утырса, бән шул егеткә барамын, – ди* [Кыйссаи Җәүһәр таҗ кыз хикәяте, 1897, б. 5].

Контексттан күренгәнчә, Җәүһәр таҗның идеаль егет образын күзаллавында балаларга хас беркатлылык сизелә. Шулай да кызны «фикерсез» дип әйтеп булмый. Әгәр кыйссаның башлам өлешендә төп героиня җир йөзендә байлыктан да кыйммәтрәк рухи төшенчәләрне бары белгән хәлдә генә яшәсә, кыйсса дәвамында авырлыкларны үз җилкәсендә татып караган, берничә төрле һөнәргә өйрәнгән булдыклы, сабыр хатын-кыз образы буларак формалаша.

Шунысы кызык, әгәр охшаш сюжетка корылган дастаннарда кызның матурлыгын тасвирлауга зур урын бирелсә, биредә геройларның кыяфәте бөтенләй тасвирланмый.

[1] Грифтар улмаян – дучар булмаган.

[2] Каритәгә – каретага.

[3] Дворискә – дворецка.

Синан патша, яшь булуына кармастан зирәк, максатчан герой буларак күзаллана. Алдан язылып үткәнчә, Җәүһәр таҗның шартын үтәп, аңа өйләнү бәхетенә ирешкәч тә, тукталып калмый – хатынын төрле кыен хәлләрдә калдырган булып, аны чын мәгънәсендә тәрбияли. Зирәк Җәүһәр таҗ үзе дә хәләл җефетенең бу адымыннан дөрес нәтиҗә ясап, шөкер итеп яшәвен дәвам итә.

«Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасы – төрки эпик мотивларны һәм Борынгы Шәрык әдәбияты билгеләрен үз эченә алган әсәр. Сюжет тамырлары борынгы фольклор мотивына барып тоташкан баласызлык мотивы белән башланып китә. Биредә Хидыр Фадил патша хатыны карынындагы баланың озын гомерле булуын теләп, җыелыш җыеп, бөтен вәзирләре каршында нәзер әйтә. Нәзер әйтү (итү) – берәр эш башкару алдыннан, ул эш уңышлы барып чыкса, кемгә дә булса берәр нәрсә бирергә яки берәр йөкләмә үтәргә үз күңелеңнән вәгъдә бирү [Нәзер: URL: https://tatar_explanatory.academic.ru/12867/%D0%BD%D3%99%D0%B7%D0%B5%D1%80]. Патшаның нәзер әйтеп, Аллаһ Тәгаләдән ярдәм көтүе – кыйссаның ислам дине белән тыгыз бәйләнешен күрсәтә. Шунысын әйтергә кирәк: «нәзер әйтү» – «вәгъдә» төшенчәсенә бик якын. Баласызлык мотивы урын алган романик характердагы дастаннарда ата кеше (гадәттә, хан яки падишаһ) кызын билгеле бер егеткә ярәшәчәге турында вәгъдә бирә. Тик иҗтимагый тигезсезлек нигезендә, падишаһ әйткән сүзләренә тугры калмый, нәтиҗәдә, әсәр фаҗигалы төстә тәмамлана. Әйтик, 1984 елда Арча районы Ишнарат авылында табылган кульязмада моның ачык мисалы чагылыш таба. *Көн туып килгәндә, җыелып, сөйләшеп утыруда бер вәзир кереп: «Сүенче, падишаһым!» – дип хәбәр бирде. Падишаһ әйтте: «Бунчә сүенчедер» – диде. Вәзир әйтте: «И падишаһым, хатының угыл тугырды! Падишаһ әйтте: «Ир угланмы, йә кыз угланмы?» Вәзир әйтте: «Кыз угландыр!» – диде. Падишаһ сорады: «Аты ни торыр?». Вәзир әйтте: «Аты – Зөһрә дип атадылар!* [Әхмәтҗанов, 1989, б. 71].

Алга таба падишаһ вәзиргә, балалар киләчәктә дус һәм бергә үссеннәр өчен, улын алып килергә куша. Безнең фикеребезчә, падишаһның балаларның бергә үсүе, дуслашуы, ә киләчәктә өйләнешүе турында теләк белдерүе (ул малайның падишаһ нәселенең варисы булмавына карамастан) аның күңел киңлегеннән түгел, ә көткән баласын табудан килгән шатлык фонында ашыгыч, уйламыйча кабул ителгән карар булып тора. Билгеле булганча, Зөһрәнең кияүгә чыгу вакыты җиткәч, падишаһ вәзиргә биргән вәгъдәсен аңлы рәвештә үтәми. Шуңа күрә аның ниятенең җитдилегенә шик туа: падишаһ, мөгаен, беркайчан да үз кызы өчен хезмәтче улын тиң дип санамагандыр. Зөһрәгә ир итеп, әтисе бай Карамучны сайлый [Хусайнова, 2022].

«Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасында баласызлык проблемасының дәвамы башка төрле борылыш ала. Тантаналы рәвештә барлык вәзирләре алдында нәзер әйткән Хидыр Фадил бирелгән вәгъдәсенә тугрылык саклый, шул рәвешле, кызга төрле җирлекләрдән яучылар ки-

леп, падишаһ каршына баскач, ата кеше 14 ел элек әйтелгән сүзләрен яучыларга да җиткереп, аларны Җәүһәр таҗ янына җибәрә.

Алда карап үтелгән дастан мисалыннан аермалы буларак, әлеге кыйсса геройларның бергә, бәхетле яшәп калулары белән тәмамлана. Бу урында шуңа игътибар итәргә кирәк, ата кешенең әйткән нәзеренә (вәгъдәсенә) тугры калуы вакыйгаларның үстерелешендә, ә бигрәк тә чишелешендә зур роль уйный. Әсәрләрнең ислам дине белән тыгыз бәйләнешен истә тоткан хәлдә, биредә вәгъдәгә тугрылыклы кала белү морале үткәрелә, дип нәтиҗә ясарга мөмкин.

Кыйссаның ислам дине белән бәйләнеше моның белән генә төгәлләнми. Текстта мөселман шәригатенә кагылышлы шактый күп төшенчәләр урын алган. Әсәрдә кич җитүен белдерү өчен «ахшамнан соң» сүзтезмәсе кулланыла. «Ахшам» мөселманнар тарафыннан кояш баткач укыла торган намаз буларак билгеле. Вакыт чигенең намаз вакытлары белән аталып йөртелүе дастан жанрына караган күпчелек әсәрләрдә киң таралу алган.

«Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасының башлам өлеше күпмедер дәрәҗәдә фәнни әйләнешкә яңа гына килеп кергән «Дастане җайә» әсәре белән аваздаш. Бу ике сюжетта да кыз бала белән ата арасында булган ярату, кайгыртулы мөнәсәбәт чагылыш таба. Күпчелек кыйсса-дастаннарда кызның үзенә иптәш сайларга хокуксыз булып, бу мәсьәләне тулысы белән атасы башкаруын күрсәк, без караган әсәрләрдә, киресенчә, кыз балага «үзе сайлаган кешесенә» никахланырга мөмкинлек бирелә. «Дастане җайә» әсәренең башлам өлешен карап үтик:

Рум шәһәренең патшасы Гасаран, балалары булмагач, Кәгъбәгә барып кырык корбан чалып, Аллаһы Тәгаләдән үзенә бала бирүне сорап ялвара. Аллаһы Тәгалә аның теләген кабул итә. Өенә кайтуына бер кызы дөньяга килә, аңа Мәликә дигән исем куя. Гаять акыллы, зирәк һәм чибәр бу кыз кебек белемле кеше булмый. Атасы кызын җир астында яшереп, 20 яшенә хәтле гыйлем өйрәтә. Кияүгә бирү вакыты җиткәч, кыз үзе кебек белемле кешегә генә чыгачагын шарт итеп куя [Дастане җайә, ед. хр. 2221-Т].

Без караган мисалларда хатын-кызның үзенә хәләл җефет сайлавы белән беррәттән, аларның егетләр белән бер дәрәҗәдә гыйлемле, күп һөнәрләргә ия була алуларына басым ясала.

Кыйссаның тел-стиль үзенчәлекләренә килгәндә, әсәр гади, сөйләмә характерда язылган, тел-сурәтләү чаралары очрамый диярлек. Текстта сүзләр яки кушымчалар төшеп калу нәтиҗәсендә, җөмләнең мәгънәви бөтенлеге сакланмаган урыннар бар. Борынгы төрки, гарәп, фарсы теленнән кергән сүзләр иркен файдаланылган.

Кыйссада гарәп теленнән кергән *бәгъдә*[1], *хәмед*[2], *кадим*[3], *әуләд*[4] сүзләре берничә урында файдаланылган:

[1] Бәгъдә – шуннан соң.
[2] Хәмед – мактау.
[3] Кадим – иске.
[4] Әуләд – балалар.

Бәгъдә Синан шаһ үзе янә вәзирләренә чыгып әйтте: «Бән өч айлык сәфәргә чыгам».

Кадим заманда Пишәвәр шәһәрендә бер мәшһүр байлык илән бер падишаһ бар иде...

Бу шаһның әүләде булмаганлыктан, күп хафа иде. Әүләде булса да, бер яшендән озакка калмыйлар иде. Безнең фикеребезчә, бу борынгы сюжет телдән телгә сөйләнелеп яки күчерелеп йөртелә торгач, тел ягыннан шактый зур үзгәреш кичереп, гади сөйләмә тел белән язылган кыйсса буларак формалашкан.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә сакланган «Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасы – әдәбият һәм фольклор чигендә торучы борынгы кулъязма ядкәр. Кыйссада «дастан» жанры билгеләре чагылыш табу сәбәпле, әлеге әсәрне дастан тексты буларак кабул итү дә дөреслеккә туры килер иде. Сюжет кайчандыр индивидуаль иҗат буларак барлыкка килеп, соңрак, «авторсыз» әсәр булып формалашып, китап булып басылып чыккан. Әлеге фактлардан чыгып, кыйссада китабилык билгеләре урын алган, дип нәтиҗә ясарга мөмкин. «Җәүһәр таҗ кыз» кыйссасы рухи мирасыбызның зур өлеше язма хәлдә сакланып калуга ныклы дәлил булып хезмәт итә.

Әдәбият

Мухаметзянова Л.Х. Книжные дастаны поволжских татар: проблема «Границы» жанровых названий в народном творчестве // URL: https://cyberleninka.ru/article/n/knizhnye-dastany-povolzhskih-tatar-problema-granitsy-zhanrovyh-nazvaniy-v-narodnom-tvorchestve (мөрәҗәгать көне: 10.04.2024).

Татарская энциклопедия: [в 6 т.] / гл. ред. М.Х. Хасанов (т. 1–5); А.М. Мазгаров (т. 6); [отв. ред. Г.С. Сабирзянов]. Казань: Ин-т Татар. энцикл., 2002–2014.

Кыйссаи Җәүһәр таҗ кыз хикәяте. Санкт-Петербург: Чирков типографиясе, 1897. 15 б.

Нәзер [Электронный ресурс] // URL: https://tatar_explanatory.academic.ru/12867/%D0%BD%D3%99%D0%B7%D0%B5%D1%80 (мөрәҗәгать көне: 10.04.2024).

Әхмәтҗанов М. «Таһир белән Зөһрә»нең тагын бер билгесез кулъязмасы // Эзләнүләр, уйланулар, табышлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. Б. 67–72.

Хусайнова Г.Р. Взаимовлияние фольклора и литературы в татарских романических дастанах: дис. … канд. филол. наук: 10.01.02 и 10.01.09. Казань, 2022. 171 с.

Дастане җайә // Отдел рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Татарстан. Ед. хр. 2221-Т.

Хөсәенова Гөлнирә Рәзиф кызы,
филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге хезмәткәре